

Een verlangen, maar waarnaar?

Binnen de toch al niet zo vrolijke categorie van vergeten dichters neemt Kees van Duinen een extra droevige plaats in. Van Duinen, die leefde van 1907 tot 1950, liet postuum één bundel na, die onopgemerkt bleef. Pas in 2015 volgde een heruitgave, met 15 nog niet eerder gepubliceerde gedichten. Van Duinen was een man die het moeilijk had met het leven, schuw en gedeprimeerd, eenzaam en angstig.

*Ik kijk uit in de straat naar de regen
Er gaat iemand langzaam voorbij
Ik tik met mijn ring even tegen
De ruit. En hij ziet naar mij.*

*Vergeef mij, meneer, ik wou weten
Of ik dan wel gij dat waart:
Een gewond gelaat dat verbeteren
Uit de regen mij tegenstaart.*

*Wij zijn allen zo radeloos verlegen
Dat ieder de ander gelijkt:
Een gewond gelaat, waar de regen
En de wind vluchtig over strijkt.*

Prachtige poëzie, als je het mij vraagt, in alle depressiviteit. Maar Van Duinen was niet alleen depressief, hij was ook nog eens gereformeerd-vrijgemaakt, en dat betekende een dubbele last: hij durfde zijn werk nauwelijks aan de buitenwereld prijs te geven, wetend dat men het 'zondig' zou vinden. Zijn besef van duisternis en godverlatenheid – waar hij, ondanks zijn geloof, aan leed – ging de perken te buiten.

En inderdaad, na zijn dood verscheen een stuk in het Gereformeerd Gezinsblad waarin de dichter ernstige verwijten werden gemaakt. "Het wroeten in de eigen ziel, het ronddwalen en tollen in het eigen ik, een ankerplaats zoeken in een andere bodem dan die van gelovig aanvaarden van Gods beloften móet tot radeloosheid brengen."

Dat Van Duinen deze radeloosheid in gedichten verwoordde, werd hem misschien nog wel vergeven, maar hij had ze voor zich moeten houden. "Het kan heilige plicht zijn om gedichten in portefeuille te houden of zelfs te vernietigen."

Het raakte me om dit te lezen, en dat was natuurlijk omdat ik zelf als jong dichtertje opgroeide in de gereformeerd-vrijgemaakte wereld, waar we geneigd waren tot alle kwaad en intussen moesten doen alsof dat niet zo was. Bij de vrijgemaakten ging dit nogal ver, maar ik denk dat dit verschijnsel overal in de orthodoxie voorkomt. Overal in het christendom zelfs. En ook daarbuiten: overal waar mensen voor zichzelf en anderen willen voldoen aan een ideaal, al dan niet religieus, dat in de spiegel geen standhoudt. Perfect moeten zijn, en dan almaar struikelen.

Wij moeten het iedereen afraden, dat streven naar perfectie, maar het is hardnekkig. Omdat het voortkomt uit de menselijke, al te menselijke, behoefte grip te krijgen op het leven; en die grip hadden ze in de kerk van mijn jeugd. Of dachten ze te hebben. Het geloof waarin ik ben grootgebracht, was een ingenieus bouwwerk van op elkaar gestapelde premissen, een volslagen logisch en rationeel systeem, waarin alles klopte. Maar het was een tandwiel dat wel mooi draaide, maar niet aansloot op dat andere tandwiel, dat van onze persoonlijke werkelijkheid. En een stelsel dat alles wil verklaren, zonder ruimte te laten voor individualiteit en mysterie, draait dol.

Leo Vroman:

*Zo kweekt elke groep gewonde wanden,
en zo krijgt ieder geloof verharde randen,
waar blindheid niet gezien wordt als gemis
en gepreekt wordt uit gescheurde tanden
Terwijl ik geloof dat alles heilig is.*

Godsdienstfilosoof Just van Es zegt hier rake dingen over in zijn boek 'Weg uit het moeten'. Eerst laat hij wat gekmakende theologische kwesties de revue passeren. "Ik begreep hoe langer hoe minder," schrijft hij. "Niet alleen dat ik niet begreep hoe men dat allemaal wist, dat God de mens wel of niet had voorbestemd tot heil of onheil, dat de Bijbel Gods woord was, dat Jezus van hetzelfde wezen met de Vader was, dat God de aarde had geschapen, dat hij als koning regeerde, dat hij onze Vader in de hemel was. Al die duizenden uitspraken die maar over en weer gingen tussen voor- en tegenstanders. Ze konden van mening verschillen omdat ze het over één ding eens leken: dat ze begrepen wat het betekende waarover ze van mening verschilden."

Precies dat was Van Es zelf kwijt, het vertrouwde vocabulaire verloor zijn vanzelfsprekendheid, en hij voelde zich 'steeds meer buitenstaander'. Dat is mij ook gebeurd, denk ik. De geloofsvoorstellingen verloren hun kracht toen ik me realiseerde dat het inderdaad maar voorstellingen waren. Of nee, dat zeg ik niet goed. Het zijn niet 'maar' voorstellingen, alsof ze daarmee van minder

waarde zouden zijn dan de dogma's van weleer. Bovendien: dogma's zijn ook voorstellingen. Mensen kunnen geestelijke zaken niet anders vormgeven dan op de tast, in verbeeldingen, metaforen.

Van Es: "Als het vaststellen van de waarheid van geloofsuitspraken onbegonnen werk is, is het beter daar maar niet aan te beginnen. Er valt niets vast te stellen. Vaststellen is een heel onreligieuze bezigheid."

Maar dan, waar staan we, wat blijft er over als niets valt vast te stellen? Misschien dit, in de woorden van Bertold Brecht: 'Etwas fehlt.' En dat is een ervaring die ons op een spoor kan zetten. Als we niet wisten dat ons iets ontbrak, dat er zoiets bestond als het menselijk tekort, zouden we ook de neiging niet kennen verder te reiken dan onszelf. Dat is niet per se een religieuze neiging. De Duits-joodse filosoof Ernst Bloch noemde het 'Das Prinzip Hoffnung', gebaseerd op het gegeven dat alle mensen het verlangen kennen naar wat nog komen kan. We moeten dat 'wat' niet dichtslaan, maar weten dat we mensen-in-wording zijn, onderweg, in verandering. Daarom kan Bloch zeggen, ondanks de ervaring van de tweede wereldoorlog: 'Tijd is hoop'. Want tijd is mogelijkheid. Geen garantie op wat dan ook, geen utopie waarvoor alles moet wijken, maar mogelijkheid, telkens weer. En hadden we geen verlangen, dan zouden we die mogelijkheid nooit zien – wat niet wil zeggen dat het verlangen zonder pijn is. Het verwijst tenslotte naar een tekort.

Een verlangen maar je weet niet waarnaar – dicht Rutger Kopland

*naar iets wat voor je uit vlucht
een verlangen naar een plek maar die is
nooit waar je bent.*

Of verderop:

*je verlangt naar een wat naar een waar
iets misschien iets dat je nooit hebt begrepen.*

Alle pogingen iets te zeggen over dit 'iets' zijn gedoemd te mislukken, lijkt Kopland te zeggen, en misschien begrijp ik wel wat hij bedoelt. Het is alsof het over God gaat. Ook voor Hem geldt: alles wat wij over Hem zeggen, is Hij niet. Wat mensen kunnen denken over God, is God niet. En toch hebben ze soms weet van Hem/Haar/Het.

De enkeling die dit onuitsprekelijke goed kan verwoorden, brengt iets over dat voorbij de doordeweekse betekenis van de woorden ligt. Daarom citeer ik hier graag dichters, liefst alleen maar dichters.

Poëzie is, in de woorden van W.H. Auden, 'de heldere uitdrukking van gemengde gevoelens'. En wat is religie anders dan een emmer vol gemengde

gevoelens? Een werkelijkheid voorbij de onze, of misschien toch in onszelf, iets waarnaar we verlangen, maar we weten niet wat, een belofte die steeds voor ons uit rent, net zo snel als wijzelf, een weten dat voortdurend wordt gelogenstraft, een tasten in het duister, een onvergetelijke aanraking, maar door wie, door wat? Misschien was het allemaal inbeelding, dat kan ook.

De Amerikaanse dichter Christian Wiman, die er als gevolg van lymfeklierkanker al heel vaak bijna niet meer was, schreef het volgende: "Ik heb nooit ook maar de kleinste troost ontleend aan een hemel of aan de eeuwigheid, vooral omdat ik me die niet kan voorstellen. Het christendom is, of zou moeten zijn, een schoon schrobben van het zelf, het eigen ego, en de meeste van onze voorstellingen van hemel en eeuwigheid zijn vooral dromen van het zelf om te overleven, een projectie van het ego op de eeuwigheid. (...) En toch, en toch... iets in ons lijkt niet dood te krijgen, toch? We (...) hebben onze imitaties van onsterfelijkheid, in kunst, in de liefde, en in het leven, als we even ophouden onszelf te zijn en op die manier meer ons werkelijke zelf worden. *Onze ziel.*"

Het is dit 'en toch, en toch' dat ons aanraakt, denk ik, en als het willen beschrijven, dan moeten we zwijgen, want waarvan men niet spreken kan, daarover moet men zwijgen. De natuur kan dat goed, zo zwijgen dat we opeens alles begrijpen. Of niets meer begrijpen, wat waarschijnlijk hetzelfde is. De muziek, die kan dat ook. *Lieder ohne Worte*. Zo gauw er taal aan te pas komt, komen we in problemen. Maar niets is onmogelijk.

*[...] voor de duur van een gedicht geloven
woorden en waarheid zich uw eigenaar. – Gerrit Achterberg*

Wat gebeurt hier? Wat kan zich, voor de duur van een gedicht, openbaren in een tekst die strikt genomen onbestaanbaar is?

De Australische dichter Les Murray zegt:

*Zo is God de in elke religie opgevangen poëzie
opgevangen – niet gevangen – als in een spiegel
die hij oproep
door in de wereld te zijn
wat poëzie is in het gedicht: een wet tegen afbakening*

Geen mooiere paradox dan deze: poëzie als een wet, laten we zeggen een hek, tegen afbakening. Tegen de 'verharde randen' waar Leo Vroman het over had. We hebben een niet-exacte taal nodig, die beroep doet op meer dan kennis, om door te dringen tot wat wij onze ziel noemen, dat meest wezenlijke en

ongrijpbare attribuut van ons mens-zijn. Nog een dichter van stal: Guillaume van der Graft, schrijver van zowel zingbare als onzingbare gedichten.

*Er sneeuwt een eeuwige stilte.
Gij zijt niet te beschreeuwen, geen
tongval bereikt uw overzij.
Ik spreek tegen u, ik noem u,
Al ken ik u niet van nabij,
Alleen maar van horen zeggen,
Alleen maar van horen zwijgen,
Ik spreek tegen u binnensmonds,
Ik noem u namens mijn lichaam
Laat ons niet vochtig van aarde, o
Vaardig naar ons af een ochtend.*

Bij zijn afscheid als columnist voor Trouw had ik een interview met Jean-Jacques Suurmond. "Het ging altijd over God hè," zei hij over zijn stukken. "Al valt er over hem eigenlijk niets te zeggen."

Maar hebben we het nog wel ergens over als het zo onbevattelijk is? vroeg ik hem.

"Zeker," zei hij, "niet iets, of niets, is een heel belangrijke manier om over God te spreken in de christelijke mystieke traditie. God is niet iets. Over God spreken brengt ons niet veel verder, daarvoor blijven we te veel hangen in onze cognitieve denkramen. Maar zodra ik die beperkingen ga beseffen, kan God tot mij gaan spreken. Die omkering, daar draait het om. Ik denk dat een echte atheïst dichter bij God kan zijn dan een gelovige met een absoluut godsbeeld. Een echte atheïst weet dat de beelden die hij heeft niet samenvallen met de werkelijkheid, en dus zal hij ze lossen in de hand houden en meer openstaan voor de onuitsprekelijke bron achter alle beelden. Terwijl de gelovige met een welomschreven godsbeeld niet met God bezig is, maar met zijn beeld van God."

Met dit uitgangspunt noemt Suurmond zichzelf een 'gelovige ongelovige': "Iemand die beseft dat al zijn beelden over God en de wereld niet God en de wereld zijn." En ook hij voegt daar het woord 'verlangen' aan toe, omdat wij 'niet kunnen bevatten dat we ontzaglijk bemind worden door God'.

In de zomer van 2017 heb ik een stukje van de pelgrimsroute naar Santiago de Compostela gelopen, ofwel de Camino. Een uiterst modieus verschijnsel van mensen zoals ik, die denken dat ze iets heel origineels doen. Ik startte in Porto en ging via de kust naar het noorden, een tocht van twee weken. Maar hoe kort en modieus ook, het is een ervaring die me is bijgebleven, en waar ik vaak

heimwee naar heb. Vraag je me echter waarnaar ik heimwee heb, dan kom ik niet veel verder dan: gewoon het gaan, elke dag, in mijn eentje.

Na terugkeer schreef ik er een column over.

“Het was de voorlaatste etappe op weg naar Santiago de Compostela en het zomerweer bestond uit regen, wind, mist en kou. Bij het oversteken van een verlaten autoweg maakte ik een foto van het grijze decor, met in de verte een bord waarop het aantal kilometers stond dat ik nog had te gaan: dertig. En die stuurde ik naar Nederland.

'Echt leuk', reageerde mijn dochter. 'Van wat ik er zo van kan zien.'

Zelf had ik ook wel mijn twijfels, maar het naderen van de bestemming hield me op de been. Niet omdat ik iets speciaals te zoeken had in Santiago, maar omdat dat nu eenmaal het reisdoel was en het ondenkbaar zou zijn om in het zicht van de haven op te geven.

Na de vakantieperiode kreeg ik van deze en gene de vraag wat de pelgrimage naar Santiago me gebracht had. Ik had daar geen goed antwoord op, ook omdat ik vermoedde dat de vragenstellers nieuwsgierig waren naar de spirituele werking van het wandelen, en ik niet zeker wist of die er wel was. De staat van mijn enkels had me meer beziggehouden dan de staat van mijn ziel, dat is alles wat ik kon zeggen.

De gedachte aan God was weliswaar nooit ver weg, maar het lopen zelf bracht Hem niet dichterbij, al trof ik van Porto naar Santiago wel overal raadselachtige stickers aan met de tekst 'J'existe'. Ik heb inmiddels begrepen dat die niet namens de Allerhoogste waren opgeplakt - ze hebben een links-politieke achtergrond - maar tijdens mijn tocht zag ik er een verwijzing in naar de God die zich 'Ik ben die ik ben' laat noemen, of misschien ook wel naar het 'bestaan' zelf.

Dat kwam ook door twee boeken die ik in mijn rugzak had: 'Heilige onrust' van Frits de Lange en 'De zin van het bestaan' van Viktor Frankl. In beide boeken kwam de kracht van het leven zelf ter sprake, in beide gevallen verwoord in de context van de Holocaust. De Lange citeert Etty Hillesum, die ondanks de naderende dood bleef geloven in het leven, dat ze belichaamd zag in de bloesem van de jasmijn achter haar huis. 'Ergens in mij bloeit die jasmijn ongestoord verder. En ze verspreidt haar geuren rond de woning waarin jij huist, mijn God.'

En Frankl, de Oostenrijkse psychiater die Auschwitz overleefde, verhaalt van een vrouw in het kamp die stervende was en zich getroost wist door de

kastanjeboom die ze kon zien door het venster. Die boom sprak tot haar: 'Ik ben hier, ik ben het leven, het eeuwige leven.'

In Santiago aangekomen, meldde ik me als twijfelende pelgrim in de kathedraal. Ik had me voorgenomen daar een kaarsje te branden, en al kon dat alleen maar elektrisch, ik wilde het toch doen. Op het leven.”

Tot zover die column. Ja, theoloog Frits de Lange, die zelf niet van wandelen houdt, had me goed op weg geholpen met zijn 'Heilige onrust'. “De nieuwe pelgrim,” schreef hij, “zoekt het laag bij de grond. Ook al is zijn reis een spirituele queeste, hij loopt op blaren.” Nu had ik helemaal geen blaren, maar inderdaad: door elke dag weer op pad te gaan, en te doen alsof er in Santiago iets heel belangrijks op hem ligt te wachten, bevestigt de pelgrim dat er iets is dat hem voortdrijft. In die zin kan de pelgrim model staan voor menige gelovige die afscheid heeft genomen van strak gedefinieerde geloofsartikelen, maar die nog steeds gelooft, anders zou hij niet op weg gaan. De Lange betreft dit ook op zichzelf. “Het is dit verlangen naar ik-weet-niet-wat, dat me in beweging zet en houdt, en me ook tot pelgrim maakt. Ik herken het ook bij anderen met een onrustig hart, of ze nu aan religie doen of niet.”

Santiago is daarbij een magneet. Op zichzelf geen begerenswaardig ding, maar een kracht die de wandelaar onweerstaanbaar aantrekt. Omdat hij weet dat er in het gaan zélf iets verborgen ligt. Het verlangen moet onbepaald en onbeslist blijven, schrijft De Lange. “Zodra je het met een concreet object of een toestand invult, suggereer je dat het verlangen met het verwerven of bereiken ervan is gestild.”

Die slotsom doet denken aan Rutger Koplands regel 'Wie wat vindt, heeft slecht gezocht', en hoezeer dat ook waar kan zijn, we hoeven niet al het gevondene te minachten. De Engelse schrijver Chesterton werd eens op een manier omschreven die het mooier uitdrukt: 'Hij was een vinder, die bleef zoeken naar wat hij aangetroffen had.' Die omschrijving lijkt me ook zeer van toepassing op Etty Hillesum. Haar naam viel net al, en ik wil proberen dit verhaal aan de hand van haar gedachten tot een goed einde te brengen.

Etty Hillesum had de gave het leven te omarmen terwijl ze de dood in de ogen keek – ze stierf in 1943, 29 jaar oud, in Auschwitz. Woorden als geloof, hoop en liefde, die misschien te gemakkelijk over onze lippen rollen, hadden voor haar betekenis in een wereld vol ongeloof, wanhoop en haat. Dat maakt, om het zacht uit te drukken, nieuwsgierig. Hoe deed ze dat? En dan komt God in beeld, maar op volstrekt onbekommerde en onorthodoxe wijze. Wat de dichters weten, weet zij ook: God is niet te definiëren. Maar dat weerhield haar er niet van het goed met Hem te kunnen vinden.

Etty Hillesum woonde en studeerde tijdens de oorlog in Amsterdam, tot ze – zijnde joods – naar Westerbork werd afgevoerd en tenslotte naar Auschwitz. Haar dagboek, dat in 1981 werd gepubliceerd onder de titel ‘Het verstoorde leven’, is noodgedwongen een oorlogsdagboek, maar eigenlijk gaat het steeds over iets heel anders: hoe te leven, hoe te zijn.

“Waarom heb je me niet tot een dichter gemaakt, mijn God?” vraagt ze in september 1942. Om te antwoorden: “Je hebt me wel tot een dichter gemaakt en ik zal geduldig wachten tot de woorden in me gegroeid zijn die kunnen getuigen van alles waarvan ik meen dat ik moet getuigen, mijn God: dat het goed en mooi is in jouw wereld te leven, ondanks alles wat wij mensen elkaar aandoen.”

Ze heeft in Westerbork gezeten, ze is even terug in Amsterdam, maar ze zal weer terugkeren naar het kamp, dat weet ze. En dan schrijft ze: “Er is zo’n volmaakt en volkomen geluk in me, mijn God. (...) Hiermee is misschien het meest volkomen uitgedrukt mijn levensgevoel: ik rust in mijzelf. En dat mijzelf, dat allerdiepste en allerrijkste in mij waarin ik rust, dat noem ik ‘God’.”

Ik citeer het, maar met een zekere huiver, omdat ik niet wil suggereren dat in deze woorden een methode verborgen ligt die wij kunnen hanteren om het tekort, het lijden en het duister in ons eigen leven het hoofd te bieden. Het is eerder een geheim dan een methode. Het geheim van het tekort als bron van verlangen. Ik zeg niet dat ik dat begrijp, maar als ik Etty Hillesum lees, weet ik dat zij meer begreep dan ik. “Het is overal helemaal goed. En tegelijkertijd helemaal slecht. Die twee houden elkaar in evenwicht, overal en altijd. Ik heb nooit het gevoel dat ik ergens het beste van maken moet, alles *is* altijd helemaal goed zoals het is.”

Nog één poëziefragment, als slot. Van Judith Herzberg.

*Nu alles is zoals het is geworden,
nu alles is zoals het is
komt het, hoewel, misschien
hoewel, tenslotte nog in orde*

